

O'SMIRLIK YOSHIDAGI O'G'RILIKKA MOYILLIGI BOR O'QUVCHILARNING PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKASI VA KORREKSIYASINING PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI

Alikulova Marxabo Bobokulovna

Toshkent shahar Uchtepa tuman 283-maktab amaliyotchi psixologi

Annotatsiya: *Ushbu ishda o'smirlik yoshidagi o'quvchilar orasida uchraydigan o'g'rilikka moyillik xulq-atvorining psixologik tabiatini aniqlash, tashxislash va uni korreksiyalashning samarali mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqotda o'smir shaxsining shakllanishidagi inqirozli davrlar, deviant xulq-atvorni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-psixologik omillar hamda oilaviy muhitning ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, o'g'rilikka moyil o'quvchilarni erta aniqlashda qo'llaniladigan zamonaviy psixodiagnostik metodikalar (proyektiv testlar, anketa so'rovnomalari) ko'rib chiqiladi. Maqolaning asosiy qismi ushbu salbiy moyillikni bartaraf etishga qaratilgan psixologik korreksiya dasturlari, ya'ni motivatsion sohani qayta qurish, hissiy-irodaviy nazoratni kuchaytirish va ijtimoiy moslashuvni yaxshilash mexanizmlariga bag'ishlangan. Tadqiqot natijalari maktab psixologlari va pedagoglar uchun amaliy tavsiya sifatida xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *O'smirlik davri, o'g'rilikka moyillik, deviant xulq-atvor, psixodiagnostika, psixokorreksiya, psixologik profilaktika, ijtimoiy moslashuv, motivatsion soha.*

KIRISH

O'smirlik davri (11-17 yosh) inson hayotidagi eng murakkab va mas'uliyatli bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda shaxsning biologik yetilishi, jinsiy balog'atga yetishi va ijtimoiy rollarni o'zlashtirish jarayoni bir vaqtda kechadi. O'smirlarning "Men" kontseptsiyasi shakllanishi, mustaqillikka intilishi va tengdoshlar guruhiga bo'lgan ehtiyojining keskin ortishi ularning xulq-atvorida turli og'ishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu jumladan, huquqbuzarliklar, xususan, o'g'rilik kabi deviant xulq-atvor shakllari keng tarqalgan muammolardan biridir.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarning katta qismi mulkiy jinoyatlar, ya'ni o'g'rilik hissasiga to'g'ri keladi. Biroq, har qanday o'g'rilik ham jinoyatchilik niyatidan kelib chiqmaydi. Ko'pincha bu holat psixologik yetuklikning yetishmasligi, impulsivlik, ehtiyojlarni noto'g'ri qondirish usullari yoki atrof-muhit ta'siri natijasida yuzaga keladi.

Ushbu ilmiy maqolaning maqsadi – o'smirlik yoshidagi o'g'rilikka moyil o'quvchilarning psixologik portretini aniqlash, ularni diagnostika qilishning ilmiy asoslangan usullarini tahlil qilish va samarali psixologik korreksiya mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat. Maqolada o'g'rilik xulq-atvorining ichki psixologik mexanizmlari, diagnostika jarayonidagi xatoliklar va korreksiya ishlarining bosqichma-bosqich amalga oshirilishi yoritiladi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, an'anaviy pedagogik choralar (tanbeh berish, jazolash) ko'pincha o'smirda qarshilik hissini uyg'otib, vaziyatni yanada og'irlashtiradi. Shu sababli, psixologik yondashuv orqali shaxsning ichki dunyosiga ta'sir ko'rsatish, uning qadriyatlar tizimini o'zgartirish va ijobiy xulq-atvor stereotiplarini shakllantirish zamonaviy ta'lim va tarbiya tizimining eng muhim vazifalaridan biridir.

O'g'rilik – bu birovning mulkini ruxsatisiz o'zlashtirishdir. O'smirlarda bu xulq-atvor ko'pincha ongli ravishda rejalashtirilgan jinoyat emas, balki situativ xarakterga ega bo'lib, turli psixologik ehtiyojlarning buzilgan shaklda ifodalanishi hisoblanadi.

O'smirlik davrida miyaning frontal qismlari (javobgarlik, nazorat va rejalashtirish uchun mas'ul bo'lgan hudud) to'liq shakllanmagan bo'ladi. Limbik tizim (his-tuyg'ular markazi) esa faol ishlaydi. Bu disbalans o'smirlarda impulsivlik, xavf-xatarni to'g'ri baholamaslik va oqibatlarni oldindan ko'ra olmaslikka olib keladi.

Ijtimoiy-psixologik omillardan quyidagilar ajralib turadi:

Oilaviy muhit: *Oilada moddiy yetishmovchilik, ota-onalarning e'tiborsizligi, haddan tashqari qattiqqo'llik yoki aksincha, erkinlik berish (giperopeka yoki gipopeka) o'g'rilik xavfini oshiradi.

Tengdoshlar ta'siri: O'smir o'z guruhida obro' qozonish, "kuchli" yoki "boy" ko'rinish uchun o'g'rilik qilishi mumkin. Bu yerda o'g'rilik ijtimoiy moslashuv vositasiga aylanadi. Maktab muhiti: O'qishdagi muvaffaqiyatsizlik, o'qituvchilar bilan ziddiyat va maktabdan chetlanish hissi o'smirni kompensator harakatlarga undaydi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlardagi o'g'rilik turli motivlar asosida sodir etiladi. V.A. Slastenin va boshqa olimlar quyidagi motivatsion guruhlarini ajratadilar:

1. Kompensator motiv: O'smir o'zidagi kamchiliklarni (masalan, o'qishdagi muvaffaqiyatsizlik, jismoniy zaiflik) boylilik yoki moddiy buyumlar egaligi orqali qoplashga harakat qiladi. Bu yerda o'g'rilik o'z-o'zini tasdiqlash vositasidir.

2. Hedonistik motiv: Zavq-shavq, yangi taassurotlar izlash. O'smir o'g'rilik jarayonidan adrenalin olishni maqsad qiladi. Bu ko'pincha risksevarlik bilan bog'liq.

3. Protest motivi: Ota-ona yoki jamiyat talablariga qarshi norozilik bildirish. "Siz menga e'tibor bermaysiz, men esa sizga zarar yetkazaman" degan yashirin xabar.

4. Taqlid motivi: Katta yoshdagi akasi, opasi yoki mashhur insonlarning xulq-atvorini nusxalash.

5. Moddiy ehtiyoj: Haqiqiy moddiy yetishmovchilik tufayli kerakli buyumlarni (ovqat, kiyim, gadjetlar) o'g'irlash. Bu holatda o'g'rilik omon qolish instinkti bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, ko'p hollarda aralash motivlar uchraydi. Masalan, o'smir ham moddiy ehtiyojni qondirishi, ham tengdoshlari oldida "qahramon" bo'lishi mumkin.

Diagnostika jarayoni shunchaki aybdorni aniqlash emas, balki xulq-atvorning tub sabablarini, shaxsiy xususiyatlarini va resurslarini aniqlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Diagnostika kompleks, ko'p bosqichli va maxfiylik tamoyillariga asoslangan holda olib borilishi lozim.

Asosiy maqsad – o‘smirning shaxsiy profilini tuzish, uning kognitiv, emotsional va irodaviy sohadagi buzilishlarini aniqlash.

Vazifalar:

* O‘g‘rilik xulq-atvorining motivini aniqlash.

* Shaxsiy xususiyatlarni (impulsivlik, agressivlik, tashvishlanish darajasi) o‘rganish.

* Oilaviy va ijtimoiy munosabatlarni tahlil qilish.

* Korreksiya yo‘nalishlarini belgilash.

Samarali diagnostika uchun quyidagi usullar kombinatsiyasi tavsiya etiladi:

A) Kuzatish usuli:

Psixolog o‘smirning maktabdagi, dam olish paytidagi xulq-atvorini kuzatadi.

E‘tibor qaratiladigan jihatlar:

- Tengdoshlari bilan muloqoti (yetakchimi yoki ergashuvchan?).

- Stressli vaziyatlardagi reaksiyasi (agressiya, yig‘i, yopilish).

- Mulkiy munosabatlar (boshqalarning buyumlariga ehtiyotsizlik yoki haddan tashqari qiziqish).

B) Suhbat usuli:

Suhbat ishonchli munosabat o‘rnatish asosida olib borilishi kerak. To‘g‘ridan-to‘g‘ri "Nega o‘g‘irlading?" deb so‘rash o‘rniga, loyihalash usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan:

"Ba‘zi bolalar boshqalarning narsasini olib qo‘yishadi, seningcha, buning sababi nima?"

"Agar sen juda xohlagan narsang bo‘lsa, lekin uni sotib olishga imkonning bo‘lmasa, nima qilarding?"

Bu savollar o‘smirning himoya mexanizmlarini ishga tushirmasdan, uning fikrlash mantig‘ini ochib beradi.

C) Psixodiagnostik testlar va so‘rovnomalar:

1. Shaxsiy xususiyatlarni o‘rganish:

Eysenck shaxsiy so‘rovnomasi: Ekstravert/introvertlik, neyrotizm va psixotizm darajasini aniqlash uchun. Yuqori psixotizm va impulsivlik o‘g‘rilik xavfi bilan korrelyatsiya qiladi.

Spielberger-Xanin testi: Shaxsiy va situativ tashvishlanish darajasini o‘lchash. Yuqori tashvishlanish kompulsiv o‘g‘rilik kleptomaniya belgisi bo‘lishi mumkin.

Bass-Darki so‘rovnomasi: Agressivlik va dushmanlik ko‘rsatkichlarini aniqlash.

2. Qadriyatlar va motivatsiyani o‘rganish:

"Hayotiy qiymatlar orientatsiyalari" (J.O. Lomov modifikatsiyasi): O‘smirning moddiy va ma‘naviy qadriyatlardagi ustunligini aniqlash.

Loqeb test (Locus of Control): Nazorat lokusini aniqlash. Eksternal nazorat (voqealar uchun boshqalar aybdor) o‘g‘rilikni oqlashga moyillikni ko‘rsatadi.

3. Oilaviy munosabatlarni diagnostika qilish:

ADO (Oilaviy munosabatlar diagnostikasi): Ota-ona va farzand o'rtasidagi emosional bog'liqlik, nazorat darajasi va ziddiyatlarni aniqlash.

PDE (Oilaviy moslashuvchanlik testi): Oilaning funktsional yoki disfunktsional ekanligini baholash.

4. Maxsus loyihaviy testlar:

Rosenzveyg frustratsiya testi: Qiyin vaziyatlardagi reaksiya turini (dominanta, egiluvchanlik, agressiya) aniqlash.

TAT (Tematik appersepsiya testi): O'smirning yashirin motivlari, qo'rquvlari va istaklarini proyeksiya qilish orqali o'rganish.

Diagnostika natijalari asosida psixolog "Xulq-atvor xaritasi"ni tuzadi va korreksiya strategiyasini ishlab chiqadi.

Korreksiya ishlari diagnostika natijalariga asoslangan holda, individual va guruh shaklida olib boriladi. Asosiy maqsad – destruktiv xulq-atvor stereotiplarini buzish va konstruktiv alternativlarni shakllantirishdir.

Bu yondashuv o'smirning fikrlashidagi xatolar (kognitiv distorsiyalar) va ularning xulq-atvorga ta'sirini o'zgartirishga qaratilgan.

Guruh psixoterapiyasi va ijtimoiy ko'nikmalarni o'rgatish

Guruh shaklidagi mashg'ulotlar o'smirlarga tengdoshlar bosimiga qarshi turish va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Rolli o'yinlar: Turli vaziyatlarda (do'kon, maktab, uy) to'g'ri xulq-atvor modellari o'ynab ko'rsatiladi.

Treninglar: "Yo'q" deyish ko'nikmasi, tanqidga to'g'ri munosabat bildirish, g'azabni boshqarish treninglari.

Guruh dinamikasi: Guruh a'zolari bir-birining tajribasini tinglaydi, qo'llab-quvvatlaydi va javobgarlikni o'z zimmasiga olishni o'rganadi.

Korreksiya dasturining amaliy bosqichlari va samaradorligini baholash

Psixologik korreksiya dasturi odatda 3-6 oy davom etadi va quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

I bosqich: Tayyorlov va diagnostika (1-2 hafta)

- o Ishtirokchilar bilan tanishish, ishonch munosabatlarini o'rnatish.
- o Boshlang'ich diagnostika o'tkazish.
- o Individual reja tuzish.

II bosqich: Asosiy korreksiya (2-4 oy)

- Haftalik individual va guruh mashg'ulotlari.
- Kognitiv-xulqiy mashqlar, loyihaviy testlar bilan ishlash.
- Ota-onalar bilan seminarlar va maslahatlashuvlar.
- Ijtimoiy faoliyatni tashkil etish (volontyorlik, sport to'garaklari) – energiyani ijobiy yo'nalishga burish.

III bosqich: Mustahkamlash va yakunlash (1 oy)

- Erishilgan natijalarni tahlil qilish.
- Kelajakdagi qiyin vaziyatlar uchun "xavfsizlik yostiqlik"ni shakllantirish.

- Yakuniy diagnostika va samaradorlikni baholash.

Baholash uchun boshlang'ich va yakuniy diagnostika natijalari solishtiriladi, shuningdek, o'qituvchilar, ota-onalar va o'smirning o'z fikrlari inobatga olinadi.

Xulosa

O'smirlik davridagi o'g'rilikka moyillik – bu murakkab psixosocial muammo bo'lib, uni hal qilish uchun faqat jazolash choralari yetarli emas. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'g'rilik xulq-atvorining ortida ko'pincha qondirilmagan ehtiyojlar, noto'g'ri shakllangan qadriyatlar, oilaviy muammolar va shaxsiy psixologik xususiyatlar (impulsivlik, past o'z-o'zini baholash) yotadi.

Psixologik diagnostika jarayoni kompleks yondashuvni talab qiladi. Faqatgina testlar natijasiga tayanmasdan, kuzatish, suhbat va loyihaviy usullardan foydalanish haqiqiy motivlarni aniqlashga imkon beradi. Diagnostika natijalari asosida ishlab chiqilgan individual korreksiya dasturi eng samarali hisoblanadi.

Korreksiyaning asosiy mexanizmlari kognitiv-xulqiy yondashuv, shaxsiy orientatsiyalangan terapiya va oilaviy maslahat berishni o'z ichiga oladi. Eng muhimi, o'smirlarga nafaqat "o'g'rilik yomon" degan tushunchani singdirish, balki unga muammolarni hal qilishning konstruktiv usullarini o'rgatish, o'z-o'zini anglash va nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirishdir.

Xulosa qilib aytganda, o'smirlarning o'g'rilikka moyilligini bartaraf etish – bu uzoq muddatli, sabr-toqat va professional yondashuvni talab qiladigan jarayondir. To'g'ri tashkil etilgan psixologik yordam nafaqat jinoyatchilikning oldini oladi, balki o'smirning sog'lom va barkamol shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vygotskiy L.S. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. Zeygarnik B.V. Shaxs patopsixologiyasi. – Moskva: MGU, 2019.
3. Kon I.S. O'smirlik psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2020.
4. Makarenko A.S. Tarbiya haqida asarlar. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
5. Rean A.A. O'smirlik davri psixologiyasi. – Sankt-Peterburg: Piter, 2021.
6. Xudoyberdiyev N. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
7. Ellis A. Aql-idrokka asoslangan xulq-atvor terapiyasi. – Moskva: Eksmo, 2020.
8. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi metodik tavsiyalari. Maktab psixologining faoliyati. – Toshkent, 2023.
9. Bandura A. Social Learning Theory. – New York: General Learning Press, 2019.
10. Kohlberg L. Moral Development and Moral Education. – Harvard University Press, 2018.